

Володимир ПОЛЩУК (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЗЕМСЬКОГО ПЕРЕПISУ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО ВІЙСЬКА У ВОЛИНСЬКІЙ ЗЕМЛІ У 1528 РОЦІ

Війна і військова організація були основним джерелом творення багатьох держав і загалом – розгортання цивілізаційних процесів. У кожному переломному епоху війна виступала головним каталізатором державотворення, а військова організація – взірцем державної. Осмислюючи події минулого, стає очевидним, як військові потреби структурують суспільство та визначають його організаційні моделі. Адміністративні ж практики постають такими, що впливають із військових потреб. Вони намагаються так пов'язати суспільство, аби воно було замкнене на військові потреби і завжди позначалось своїм відношенням до цих потреб. Таким чином, адміністративні практики постають джерелом реєстрації лише як продовження більш фундаментальних військових підвалин суспільно-ієрархічних організацій. Цей факт здається настільки очевидним, що часто-густо забувають про його визначальну силу в розумінні реалій минулого і прочитанні історичних джерел. Так і в історії Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі – ВКЛ), попри відому хронологію подій та, здавалося б, прозорі приписи правових актів і рішення сеймів, лишається туманним питання, а яким чином на початку Нового часу провідний прошарок лицарів-воїнів (бояр) почав перетворюватися на землевласників-господарників (зем'ян-шляхту) – спадкових власників земельних угідь та підданих селян. Власне, таких господарників, що завзято торгують, вершать суд над підданими або судяться самі, ділять земельні угіддя, збирають та сплачують податки і навіть обирають депутатів на сеймики і сейми? Яким чином уміння і здатність воювати поступилися схильності господарювати, власне керувати та визискувати економічний інтерес, незважаючи на постійні військові загрози з боку амбітних сусідів-держав, які дедалі більше і більше потребували людських та промислових ресурсів?

Зрозуміло, що на такі питання не може бути однозначної відповіді історика. Навряд чи у джерелах знайдуться прямі факти, які б безпосередньо довели його думку. Адже факти представляють зору історика певний осад подій – осад, в якому відбилися певним чином “оброблені” зліпки минулого. Такі зміни, як правило, проявляються в безпосередньому (чуттєвому) сприйнятті і геть губляться у джерелах, які ми мусимо сприймати умоглядно. Безпосереднє сприйняття відбивається в живому характері і звичках, у стерео-

типах мислення, закоріненого тут-і-тепер, які ніколи прямо не потрапляють у заформалізовані тексти документів. Особливо, коли йдеться про явища (стереотипи мислення і сприйняття), що видозмінюються непомітно – так що протягом 3–4 поколінь, від діда до онука, ніякі зовнішні реалії на це не вказують. Усе ж таки історія не складається виключно з фактів історичних джерел і завжди лишається відкритою для багатовимірного її осмислення. Один і той самий факт у різних контекстах може звучати цілком інакше, з новими інтонаціями і варіаціями. Вилущуючи факти із текстів історичних джерел, варто вряди-годи запитувати себе: а яке моє запитання породило цей “факт”? Який контекст надав йому своєрідного звучання? І з такими запитаннями можна починати з будь-якого “факту”, що постає у світлі традиційної історіографії.

Як відомо, у 1526 р. великий князь литовський Сигізмунд I уклав перемир'я з Москвою на десять років, тобто до 1536 р. Невдовзі литовський уряд спробував скористатися мирним часом для організації оборони “на підставі визначеного і рівномірного обкладання військовою повинністю землевласників держави”¹. З метою дізнатися, хто і як має служити, а також з метою правильного надходження грошових податків, що встановлювалися на сеймах, господар з панами-радою на вальному сеймі 1 травня 1528 року постановив провести по всій державі “попис” земських маєтків: “На великомъ вальномъ соимѣ, рачиль его милость (Сигізмунд I. – В. II.) ухвалити и установити оборону земскую, подъ которымъ обычаемъ мають панове рады, и княжата, и панята, и вся шляхта у Великомъ князѣствѣ Литовскомъ къ службѣ земскои завжды поготову быти, и почотъ коней зъ имѣней своихъ конно и зброино ставити”². Відтак 1 травня після наради з панами-радою було винесено постанову про те, що пани-рада, княжата, панята і вся шляхта повинні з кожних восьми *служб* людей виставляти у військо (*в поле*) “пахолка на добромъ кони, во зброи, зъ древом, съ прапором, на которомъ бы былъ панцеръ, прылбица, мечъ або кордъ, сукня цвѣтная, павеза и остроги двѣ”³. Дія цієї постанови поширювалася на 10 років (до 1538 р.).

Нас у першу чергу цікавитиме організація земського перепису як результат обліку маєтків, на підставі якого було упорядковано облік литовсько-руського війська. Чому це так важливо? Запитаймо, а чим був у першій третині XVI ст. перепис як реєстраційна акція у масштабах держави? Однозначно, це не була буденна акція. В концептуальній площині земський перепис можна розглядати як факт творення **реєстраційної поверхні** (термін Жилия Дельоза). В історичній ретроспективі перепис передусім являв собою ознаку Нового часу, пориваючи з традиціями середньовіччя. Йдеться не тільки про формування станового суспільства, а й про нові механізми влади, нові практики соціального управління.

¹ Любавский М. К. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. – М., 1900. – С. 247–248.

² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЗР). – СПб., 1848. – Т. II: 1506–1544. – С. 187–188 (№ 152); Любавский М. К. Литовско-Русский сейм... – С. 248.

³ АЗР. – Т. II. – С. 187–188 (№ 152).

Особливості проведення земського перепису...

У контексті джерелознавчих досліджень історики акцентували увагу на новизні масового реєстраційного процесу для литовсько-руських земель. На думку Г. Ловмянського та В. Атаманенка, кінець XV – початок XVI ст. – це період зародження та початкової еволюції статистичних джерел у контексті розвитку державного обліку⁴. Державний облік у Великому князівстві Литовському дослідники фіксують з кінця XV ст., а найдавнішим його зразком, на думку Г. Ловмянського, є фрагмент опису Київської землі 1470 р.⁵. Створення опису Київської землі було викликано ліквідацією Київського удільного князівства. А відповідна реєстраційна акція являла собою піонерський захід великокнязівського уряду з централізації держави в умовах, коли князівські володіння в межах ВКЛ ще мали певний політичний статус як залишки удільної системи. Тимчасові володіння великі князі литовські надавали “до волі і ласки” або пожиттєво – “до живота”. Перехід вислужених або успадкованих земель у спадкове *отчинне* володіння ще не було оформлено на законодавчому рівні, що обумовлювалося системою доменіальної (патримоніальної) державної влади. Сама можливість військового перепису на основі землеволодіння у 1528 р. засвідчила певну стабілізацію власності як поступове закріплення *визлуг* за привілейованими землевласниками та подальше перетворення їх на *отчини* – спадкове землеволодіння. Не випадково саме з кінця XV ст. у ВКЛ починає кристалізуватися крупне магнатське землеволодіння князів і панів на правах *отчин* – “з повним правом і панством”.

Отже, земський перепис 1528 р. у ВКЛ мав подвійне спрямування: обрахунок військової повинності та земельної власності. У цьому проявилася структура станового пізньосередньовічного суспільства, міцними родовими нитками прив’язаного до своєї територіальності – служби з землі. Верховний володар надавав землю за умов виконання військової служби, й тому земельна власність була тісно сполучена з військовою повинністю: “А хто бы кольвекъ зъ имѣней и зъ людеи своихъ службы земскоѣ водлѣ тоѣ уставы и ухвалы (21 січня 1529 р.) наше не служыль, таковыи тратить имѣнье свое на насъ господаря”⁶.

Проведення земського перепису було масштабною акцією, яка охопила загалом більшість прошарків населення, власне господарських підданих – як привілейованих землевласників (духовних і світських – князів, панів і бояр-шляхту), так і *тяглих* підданих. В. Атаманенко розглядає військовий перепис литовсько-руського війська 1528 р. в контексті зародження державного обліку та еволюції статистичних джерел, коли створювалися передумови ма-

⁴ Атаманенко В. Документи Литовської Метрики як джерело вивчення еволюції джерел статистичного характеру // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 9, 17; http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nzzpvmv/2009_17/Str%285-19%29.pdf; Lowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528 / Do druku przygotowali A. Kijas i K. Pietkiewicz. – Poznań, 1998. – S. 10.

⁵ Атаманенко В. Документи Литовської Метрики... – С. 9; Lowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego... – S. 10.

⁶ АЗР. – Т. II. – С. 204 (№ 161).

сової документації (документна “революція”) і коли можна констатувати початок упровадження різноманітної облікової документації⁷.

Не випадково перепис став справжньою історичною подією для ВКЛ, яка знайшла своє відображення у литовсько-руському літописанні. У кількох літописах, власне, літописних редакціях: Рачинського⁸, Ольшевському⁹, Рум’янцевському¹⁰ і Євреїновському¹¹ фігурує одна й та сама лаконічна фраза з незначними варіаціями: “Лѣта Божого нароженя 1528. Король Жикгимонт с королевою Боною прыехал до Литвы с Польцы напервей. Того же року всю землю Литовскую пописывали”¹².

Перепис земських і господарських маєтків мав послужити підставою не тільки для обкладання військовою повинністю, але й для розкладки податку, який було встановлено на цьому сеймі для розрахунку зі “служебними” та викупу господарських замків і дворів¹³. На тому ж Віленському сеймі 21 січня 1529 р. господар з панами-радою підтвердив і остаточно роз’яснив нову уставу про “оборону земську”: земська ухвала від 21 січня 1529 р. про організацію військової служби і про збір грошей на оплату *служебним* (військовим найманцям) і на викуп заставлених замків і волостей¹⁴.

На сьогодні ми маємо кілька високоякісних публікацій і досліджень земського перепису 1528 р.¹⁵. Детально умови підготовки і проведення земського перепису 1528 р., історія створення відповідної книги Литовської Метрики викладені білоруським дослідником Аляксандром Грушею у передмові до білоруського видання перепису¹⁶.

⁷ Атаманенко В. Документи Литовської Метрики... – С. 8–10, 17.

⁸ Летописи белорусско-литовские / Сост. и ред. тома Н. Н. Улащик // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1980. – Т. 35. – С. 170.

⁹ Там само. – С. 192.

¹⁰ Там само. – С. 213.

¹¹ Там само. – С. 235.

¹² Там само. – С. 213; Груша А. І. Прадмова // Перепис войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 523: Кніга публічных спраў 1 / Падрыхтавалі да друку: А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч. – Мінск, 2003. – С. 35.

¹³ Любавский М. К. Литовско-Русский сейм... – С. 249.

¹⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15 (далі – LM-15) / Parengė A. Dubonis. – Vilnius, 2002. – S. 284 (№ 218); АЗР. – Т. II. – С. 203 (№ 161); Акты Литовско-Русского государства / Изд. М. В. Довнар-Запольский. – М., 1899. – Т. I. – Вып. 1: 1390–1529. – С. 231–234 (№ 198).

¹⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1 / Parengė Algirdas Baliulis, Arturas Dubonis. – Vilnius, 2006; Перепис войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года...; Литовская метрика. – Отд. 1. – Ч. 3: Книги публічных дел. Переписи войска литовского // Русская историческая библиотека. – Петроград, 1915. – Т. XXXIII; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. Bronisław Gorczak. – Lwów, 1890. – Т. III: 1432–1534. – S. 323–325 (“Попис земли Вольнское”); Любавский М. К. Литовско-Русский сейм... – С. 247–250; Łowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego...; Менжинский В. С. Структура феодального землевладения Великого княжества Литовского: (По материалам Переписи войска 1528 г.) // История СССР. – 1987. – № 3. – С. 164–178.

¹⁶ Груша А. І. Прадмова. – С. 30–40.

Особливості проведення земського перепису...

Писарями господарської канцелярії, які відповідали за перепис, були Михайло Богуш Боговитинович, земський підскарбій († листопад – грудень 1530 р.), Сидір Василевич Копоть († травень 1531 р.)¹⁷ та Іван Горностай (1558)¹⁸. А. Груша припускає ймовірну участь І. Горностая у проведенні перепису 1528 р., зокрема на тій підставі, що за цей період серед документів Литовської Метрики не виявлено тих, які були засвідчені його підписом. Звідси ймовірно припущення, що І. Горностай був відправлений на Волинь для виконання перепису зем'ян Волинської землі¹⁹. На жаль, прямих свідчень участі І. Горностая у проведенні земського перепису Волинської землі поки що не виявлено. Так само лишається відкритим питання, з яких причин не було проведено (чи доведено до кінця) земський перепис Київської землі та двох повітів Східного Поділля – Вінницького та Брацлавського, які адміністративно “тягнули” до Волині. Великою мірою це пояснюється тими обставинами, що у ВКЛ українські землі, особливо Київщина, становлячи прикордонну територію, власне “землі українні”, не могли у повній мірі контролюватися центральним урядом²⁰. Головна роль з виконання адміністративних повноважень покладалася на регіональних урядників. На нашу думку, на відсутність перепису Київської землі вплинули військові дії, власне загроза від регулярних нападів татар, що вимагало постійної військової мобілізації. Славнозвісна перемога над татарами в Ольшаницькій битві на початку 1527 р.²¹ (на річці Ольшаниця під Каневом) сталася лише за півтора року до проведення земського перепису. Якоюсь мірою міжусобні сутички у Кримському ханаті в 1527–1528 рр. могли послабити загрозу нападів, скажімо, восени 1528 р. Іслам Гірей уже просив через О. Дашковича допомоги в уряді ВКЛ, відступивши на Київщину під Черкаси²². Проте сусідство з хай і послабленими ординцями не могло створювати сприятливих умов для проведення земського перепису.

Умови підготовки і проведення перепису загалом реконструюються на підставі великокнязівської інструкції, писаної до жемайтійських тиву-

¹⁷ Там само. – С. 36.

¹⁸ Там само. – С. 37.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Атаманенко В.* Документи Литовської Метрики... – С. 10.

²¹ *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540). – К., 2006. – С. 175–176; *його ж.* Ольшаницька битва 1527 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 53–59; *Вирський Д. С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 210–215; *Герберштейн С.* Записки о Московии / Пер. с нем. А. И. Малина и А. В. Назаренко; вступ. ст. А. Л. Хорошкевич; под ред. В. Л. Янина. – М., 1988. – С. 188. Полки, сформовані загалом з українських бояр і зем'ян, очолював литовський гетьман і староста вінницький та брацлавський кн. К. І. Острозький. Битва відбулася або 26 січня, або 5 лютого 1527 р. і проходила поблизу маєтків самого князя К. І. Острозького. Наслідком битви став нищівний розгром кримських нападників – від 20 до 26 тис. чоловік, які стояли табором з захопленим полонем. На думку Б. Черкаса, дані наративних джерел гіперболізовано, див.: *Черкас Б.* Ольшаницька битва... – С. 56.

²² Там само. – С. 57.

нів²³. Цьому листу передував лист до жемайтійського старости з тотожним викладом змісту: "...и писали есмо о томъ до старосты жомоитского, пана Станислава Станиславовича Яновича, абы..."²⁴. Згідно із задумом, подібні листи-інструкції мали розсилатися у кожне староство, воєводство – до місцевих регіональних урядників, але у Литовській Метриці збереглася інструкція лише для Жемайтійської землі. Старості надавалося право керувати діями тивунів: "абы его милость (староста. – В. П.) вамъ всимъ, тивуномъ нашимъ, розказаль..."²⁵. Староста з числа місцевих зем'ян мав обрати по два зем'янини у тивунстві (як можна здогадатися, в інших землях ВКЛ – у повіті, держанні), до яких мав приставити свого дяка-писаря: "...и обраль у кождомъ тивунстве по два землянины годных веры, и до вас, и тых землянь прыставил дяка своего"²⁶. Відтак перепис мала здійснювати комісія у складі двох місцевих зем'ян і старостинського дяка-писаря. Перепису підлягали як військовозобов'язані землевласники: ("И казал всих бояр наших шляхту, дѣлных братью и нѣдѣлных, и их имѣнья и люди служьбами, колько в которои службе дымов, ..., пописати"²⁷), так і загалом усі земельні господарства підданих – церковні, міщанські і селянські ("...тежь люди плебаньские, и мѣщанские имѣнья земские, фолварки отъчызные и выслужоньи, и купленыи, и колко в которого человека сох воловых и конѣи, и маетность всю кождого чоловѣка пописати"²⁸). Однак безпосередньо перепис маєтків проводили самі власники і потім уже під присягою свої списки димів і служб тощо вручали комісії з двох зем'ян і старостинського дяка: "А землянин кождый и мѣщанинъ, пописавъши имѣнья свои и люди, и сохи ихъ, мають перед вами, тивуны нашими, и перед тыми двема землянины нашими обраными и дяком пана старостинымъ прысягу вдѣлати на томъ, ижъ вѣрне а справедливе все пописали, а ничего не втаили от нас" (священники-землевласники мали складати присягу перед своїми церковними ієрархами)²⁹. Два зем'янини і старостинський дяк, у свою чергу, зібравши по маєтках реєстри, мали звести їх до старости і присягнути перед ним щодо правдивості реєстрів³⁰. Для перепису селян (тяглих господарських підданих), які

²³ LM-15. – Р. 73 ("Лист, писанный до всех тивунов земли Жомоитское, абы с посланцами господарскими, которых для того послано водлугъ уфалы соймовое всих землян шляхту и людей ихъ, и колко в которого человека сох воловых и коней и, всю маетность пописавши, королю его милости ознакомили"); *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – Приложения. – С. XLIV–XLV. Розбіжності в транслітерації: дата 29 серпня подана в М. Любавського, 23 серпня – в LM-15 (с. 73); *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 248; *Tarulis A.* Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos karo prievolių (1528 m.) sąrašų patikimumas statistikai // *Ekonomika.* – 1936. – № 2 (balandis–birželis). – С. 127–129.

²⁴ LM-15. – Р. 73.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

Особливості проведення земського перепису...

підлягали обкладанню *серѣбциною*, і прошарку напівпривілейованих бояр (*путні слуги, посадні бояри* в Жемайтійській землі) було розіслано спеціальних переписувачів з центру, яких мали утримувати самі переписувані та ще й оплачувати їхню роботу (“пишче” – один гріш)³¹.

Ми не випадково навели дуже детальний аналіз інструкції, адже у ній, на нашу думку, реєстраційна акція постає як публічно-правова процедура, що визначається застосуванням присяги та свідків (два обраних зем’янини при писарі-дяку). Ми бачимо, як великокнязівське розпорядження визначає соціальну поведінку підданих – утврджує статус підданих через певну процедуру та ієрархію. Процедура визначається згори, від імені верховної влади, і наріжним каменем її реалізації стає визнання військової повинності перед верховним володарем і присяги на вірність, тобто певний акт свідомості, в якій закріплюється визначений алгоритм поведінки. Адже верховна влада ще не мала на той час потужного бюрократичного апарату для здійснення відповідних операцій привласнення. Інструкція впроваджує алгоритм – створює ролі і визначає схему поведінки, коли підданий звітується за своїх підданих перед верховним володарем. І реєстраційна акція відбувається завдяки силам самоорганізації місцевих землевласників. Таким чином, великокнязівська інструкція демонструє, як влада через публічність впроваджує механізм соціальної залежності та ієрархії на підставі військового обов’язку та господарської спроможності. Разом з тим, реєстраційна акція перекодовувала й самі підвалини публічності, пов’язуючи присягу, власне клятву, з власністю, володінням і службою, утврджуючи в свідомості непорушний зв’язок між клятвою і власністю як обов’язок служби верховному володарю.

Перепис був закінчений до кінця 1528 р., після чого до господаря з регіонів були принесені реєстри з фіксацією *служб* (податкових господарських одиниць – селянських господарств) по маєтках, власне з позначенням, хто і як має служити і яких виставляти воїнів³². На думку А. Груші, повітові реєстри були відвезені до Вільна у жовтні 1528 р.³³. Але, схоже, йдеться лише про жемайтійські (жмудські) реєстри. У більш віддалених регіонах ВКЛ і розлогіших володіннях акція мала тривати довший час.

Листи з наказом проводити перепис, очевидно, мали надсилатися у кожний повіт. До нас дійшов лише лист, адресований у Жемайтійську землю³⁴. Згідно з листом до жемайтійських тивунів початок перепису припадав на 29 вересня 1528 р., а закінчено його було у жовтні, а саме, 11 жовтня 1528 р.³⁵, як припускають білоруські видавці Перепису.

В основі проведення перепису лежала практика реєстрації маєтків, яку проводили її власники: господарські намісники (в доменіальних володіннях великого князя) або привілейовані землевласники (князі, пани, бояри-шляхта

³¹ Там само. – Р. 74. Так, до Жемайтійської землі відряджалися секретар ВКЛ Станіслав Скап і господарський дворянин Ян Орвид, але вони мали переписувати господарських селян (тяглих підданих), а ніяк не бояр і шляхту.

³² *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 248.

³³ *Груша А. І.* Прадмова. – С. 35.

³⁴ Там само. – С. 34.

³⁵ Там само. – С. 35.

у власних і вислужених маєтках). Цей спосіб проведення реєстрації маєтків символічно припав не тільки на початок XVI ст., а й на початок правління Сигізмунда I (1507) Згідно з постановою (*уставою*) Віленського сейму від 2 лютого 1507 р.³⁶ (на свято Громниць) про військові збори та оподаткування князі, пани, зем'яни, бояри, панські вдови були зобов'язані переписати своїх людей у маєтках і під присягою надати реєстри до великокняжої адміністрації: “Панове рада, княжата, земляне, вдови и вся шляхта мають въ ыменьяхъ своихъ люди вси переписати и подъ прысягою господарю его милости тыи списки дати. Его милость господарь с тыхъ списковъ маеть порозумети, какъ будетъ хто его милости зъ ымѣнья своего служити”³⁷. Пафос і задум реєстрації – контроль і облік від імені господаря, як “служити подле списковъ тыхъ, на которыхъ будутъ люди всихъ его милости подданныхъ пописаны”³⁸. Також серед перших реєстраційних акцій не можна не згадати переписи великокнязівських дворів та реєстр дворян, створений не пізніше 1512 р., який можна розглядати як зразок державної реєстрації³⁹.

Слід наголосити на тісному зв'язку земського перепису 1528 р. з ухвалою про відбування військової служби від 21 січня 1529 р. Ухвала запроваджувала податок: “платъ на всихъ подданныхъ великого князства, (...), для заплаы служебнымъ и для выкупленья замковъ и дворов его милости”⁴⁰. Ухвала визначала детальний спосіб збирання податку, і, що цікаво, **за основу оподаткування бралися маєткові реєстри земського перепису**. Отже, ці реєстри, які власники маєтків складали самі, засвідчували власною печаткою і під присягою здавали дякам-комісарам, ставали підставою для збирання податку: “А тыи пѣнязи вси подъ тымъ способомъ, яко вышеи выписано, мають выбираны быти. Кождый князь и паны, духовныи и свѣтскии со всихъ людеи своихъ тотъ платъ вышеи менованыи мають казати сполна выбирати, **водлугъ попису реєстровъ, отъ господаря его милости даныхъ** (виділено мною. – В. П.)”⁴¹. Як бачимо, земські реєстри стали не тільки матеріалом земського перепису військової повинності, а й своєрідною фіскальною базою даних. Таким чином було вирішено питання про оборону у ВКЛ⁴².

Тексти офіційних документів підтверджуються і наративними пам'ятками, зокрема незрівнянними описами австрійського дипломата Сигізмунда Герберштейна, який відвідував Литву і Московію у 1517 і 1526 рр. Зокрема про військову службу литовсько-руських панів читаємо таке: “А магнати, які зобов'язані посилати за свій рахунок на війну певну кількість вояків, відкупляються у начальника грошима і лишаються вдома; і це зовсім не вважається безчестям, так що ті, які головують у війську, наказують

³⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 (далі – LM-8) / Parengė Algirdas Baliulis ir R. Firkovičius, Darius Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P. 296 (№ 393); АЗР. – Т. II. – С. 8–10 (№ 12); Груша А. І. Прадмова. – С. 34.

³⁷ АЗР. – Т. II. – С. 8 (№ 12).

³⁸ LM-8. – P. 296.

³⁹ Там само. – P. 14; Атаманенко В. Документи Литовської Метрики... – С. 13.

⁴⁰ АЗР. – Т. II. – С. 204 (№ 161).

⁴¹ Там само. – С. 205 (№ 161).

⁴² Любавский М. К. Литовско-Русский сейм... – С. 248.

Особливості проведення земського перепису...

прилюдно оголошувати на сеймах і в таборі, що у разі як хто забажає відкупитися готівкою, то може звільнитися (від служби) і повернутися додому”⁴³. Особливо Герберштейн підкреслює свавілля привілейованих ополченців. На його думку, “між ними спостерігається таке в усьому свавілля, що вони, здається, не стільки користуються непомірною свободою, скільки зловживають нею”⁴⁴. Порівняймо з нормою публічно-правового привілею Сигізмунда I – вищенаведеної устави 1507 р., яка прямо перегукується зі спостереженнями С. Герберштейна: “Для тої причини тымъ обычаемъ тое уставлено: бачачи сплошенство и нерядь, которое первые лѣта, ижъ коли ся на рокъ положены, на мѣстцу назнаменованомъ не вси зберуть, половица земли приидеть, а половица не будетъ”⁴⁵.

Проміжною ланкою у проведенні перепису 1528 р. була місцева адміністрація, на яку покладалася відповідальність за збирання індивідуальних реєстрів від власників маєтків та передачу зібраних реєстрів у центр. Як зазначає А. Груша, “комісія, яка складалася з державці (на Волині – старости. – В. П.), двох обраних керівником округу (тобто старостою. – В. П.) зем’ян та його дяка (писаря старости. – В. П.), приймала повідомлення про маєтки у шляхти, міщан, духовенства, переписувала державні маєтки, а переписувачі з центру реєстрували путних слуг, міщан «по мѣстомъ», тяглих і куничних людей та їхню маєтність, пустовщини тощо”⁴⁶.

Стає очевидним, що проведення такої масштабної акції відображало особливості місцевого суспільного ритму князів, панів і бояр-шляхти (зем’ян), власне соціальну структуру кожної окремої землі у ВКЛ як певної адміністративної одиниці. Слід враховувати й те, що на перебіг акції впливали також і географічні чинники (віддаленість Волинської та Київської земель – *землі українні*). Такими звичаєвими рисами суспільного життя привілейованих землевласників були регіональні земські сейми, проведення яких до середини XVI ст. засвідчено у більшості земель ВКЛ – Волинській, Полоцькій, Вітебській, Жемайтійській. Як соціальне явище, сейм був збиранням привілейованих землевласників конкретної *землі*, основним призначенням якого було виконання земських повинностей та судочинство згідно з місцевим правом і уставним листом (обласним привілеєм). На думку польського історика Оскара Галецького, волинські сейми були “продовженням з’їздів ради Свидригайла, більше того – найважливішим пережитком з часів тимчасової відрубності Волині під його правлінням”⁴⁷. Ймовірно, що на Волині реєстраційна акція відбувалася таким чином: **писар-дяк луцького старости разом з призначеними зем’янами приймали маєткові реєстри від князів, панів і зем’ян на сеймі Волинської землі**. На нашу думку, на цей сейм волинські землевласники з’їжджалися, маючи при собі реєстри

⁴³ Герберштейн С. Записки о Московии. – С. 186.

⁴⁴ Там само. – С. 187.

⁴⁵ АЗР. – Т. II. – С. 8–9 (№ 12).

⁴⁶ Груша А. І. Прадмова. – С. 34.

⁴⁷ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – S. 277–278.

своїх маєтків, аби під присягою вручити їх обраній комісії під відповідальність старости, який мав доправити їх у Вільно. На нашу думку, об'їхати всю Волинь одна комісія не змогла б у короткий строк або слід припустити наявність кількох, як мінімум трьох, комісій. І навпаки, приїзд волинських землевласників на волинський сейм до Луцька одразу вирішував питання щодо швидкості проведення реєстраційної акції. Точно відомо, що у 1528 р. такий сейм на Волині проводився – згідно з листом Сигізмунда I від 14 грудня 1527 р. до волинських урядників з наказом вирішити судову справу на сеймі у Луцьку між маршалком Волинської землі кн. А. А. Сангушковичем та зем'янами Грицьком, Солтаном і Богданом Ставецькими⁴⁸. На сеймі Волинської землі у 1528 р. розглядалася гучна справа Щасного Якимовича з князем Дмитром Буремським за скаргою про збройний наїзд князя на маєток Щасного Якимовича, захоплення в полон родички та дружини, грошей і майна, яка детально була описана М. Любавським⁴⁹.

Ревізію українських замків 1545 р., проведеною за наказом Сигізмунда II Августа, волиняни іменували сеймом. Ця ревізія за своєю суттю також була реєстраційною акцією, виступаючи черговим важелем в управлінні далекими провінціями. У 1545 р. волинські князі, пани і зем'яни мали з'їхатися до повітового замку та пред'явити свої привілеї на маєтки й мита, а ревізори мали перевірити обороноздатність господарських замків (Володимир, Луцьк, Кременець, Вінниця, Брацлав, Житомир) та виконання повинностей з утримування цих оборонних споруд місцевими землевласниками. Волиняни зібралися у “месте столечному” Луцьку, де зберігався уставний лист Волинській землі (обласний привілей). Основний сенс такого регіонального сейму – виконання земських повинностей, тобто виконання рішень верховної влади (великого князя литовського). Отже, в даному випадку сейм – це організаційна форма проведення ревізії, власне реєстраційної акції, суттю якої і була ревізія.

На нашу думку, певне уявлення про те, як проводився земський перепис 1528 р., може дати саме ревізія 1545 р., хід якої детально описано ревізорами, власне дяком господарської канцелярії Львом Потієвичем Тишковичем. Звичайно, сліпо переносити хід виконання ревізії 1545 р. на проведення земського перепису 1528 р. не варто. Однак і хід проведення перепису Жемайтійської землі так само не може бути ідеальним прикладом для інших земель ВКЛ, зокрема Волині, хоча б з огляду на її віддаленість та відмінну соціальну структуру. На нашу думку, деякі моменти проведення ревізії українських замків 1545 р. можуть виявитися тотожними з ходом земського перепису 1528 р. саме на Волині. Зокрема, як аргумент можна навести факт, коли луцький городничий Петро Загоровський пред'явив ревізорам *реистры старьи*, що фіксували закріплення маєтків волинських землевласників за

⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 / Parengė Laimontas Karalius, Darius Antanavičius (tekstai lotynų kalba). – Vilnius, 2008. – P. 388 (№ 898); Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Т. III. – S. 318–319; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. II: 1599–1637. Прибавления: 1266–1608. – СПб., 1865. – С. 136.

⁴⁹ LM-15. – P. 146–148; Любавский М. К. Областное деление... – С. 870–871.

Особливості проведення земського перепису...

городнями (дерев'яними клітями) Луцького замку⁵⁰. Очевидно, що такі реєстри мали складатися на попередніх сеймах Волинської землі за участі князів, панів і зем'ян. Отже, сам факт з'їзду землевласників для реєстрації своїх маєтків, у даному випадку для фіксації замкових повинностей з облаштування *городень*, вказує на усталену реєстраційну практику при виконанні земських повинностей.

Білоруські видавці земського перепису 1528 р. зробили важливий висновок: з регіонів ВКЛ – староств, воєводств і держань – надсилалися вже готові матеріали⁵¹. І цей висновок підтверджує хід проведення ревізії українських замків 1545 р. – ревізори користувалися наданими на місці реєстрами. Також це підтверджує й документ, що містить непряму (контекстуальну) згадку про земський перепис на Волині. Розглянемо його детальніше. Це судовий лист Сигізмунда I від 20 лютого 1529 р., внесений до Литовської Метрики⁵².

Судовий лист є вироком за скаргою князя Юрія Дубровицького на луцького старосту князя Федора Михайловича Чорторийського (староста в 1522–1542 рр.) у поземельному спорі про межі їхніх маєтків. Згідно зі скаргою, луцький староста як відповідач не виїхав на земельні угіддя на судове засідання (*рок*) для “поправеня границ и помѣркованя розниц меж имены Дубровицою и Чорторыском” (дата не вказана, але очевидно, що восени 1528 р.)⁵³. Зауважимо, що суд відбувався у Вільні 20 лютого 1529 р. перед великим князем і панами-радою, ймовірно, під час проведення або по завершенні вального сейму. Пояснюючи причину своєї відсутності на поземельному року, луцький староста заявив, що його затримала господарська служба, а саме – наказ Сигізмунда I їхати на вальний сейм з маєтковими реєстрами волинських землевласників: “...я на тотъ рокъ (з князем Ю. Дубровицьким. – *В. П.*) готовъ был тамъ стати и судеи своих вывести, и въсему досытъ учинити запису своему, нижли мя служба вашои милости господарская зашла – ваша милость, господаръ нашъ милостивый, розказал мне на тот (Віленський вальний. – *В. П.*) соимъ быти с пописомъ и з реистры земли Волинское, а такъ, на розказанье вашои милости, опушывъшы тую рѣч свою, ку вашои милости ѣхал”⁵⁴. Проте, як впливає із того ж судового листа, під час судового розгляду Сигізмунд I отримав від панів-ради інформацію щодо ходу проведення земського перепису на Волині, після чого заявив, що князь Ф. М. Чорторийський не має прикриватися земським переписом, оскільки волинські реєстри були привезені вже після прибуття луцького старости до Вільна: “Ино мы, тых рѣчей з obu сторонъ выслухавъши, и с панами радами нашими намовивъшы, узналимы то, што ся дотычеть розказаня нашего,

⁵⁰ “Мы (ревізори. – *В. П.*) о всемъ о томъ довѣдавшися от них, а иншое з реистровъ старыхъ, который панъ Загоровский перед нами покладалъ, обачивши в семъ реистре достаточне описали и кождыхъ вежъ и городень...” (Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. М. Кравченко. – К., 2005. – С. 131).

⁵¹ *Груша А. І.* Прадмова. – С. 35.

⁵² LM-15. – Р. 100–101 (№ 63).

⁵³ Там само. – Р. 100.

⁵⁴ Там само. – Р. 101.

которымъ ся он в томъ вымовлял, абы онъ к намъ ѣхал з реистры земли Волинское, онъ ся в томъ подле росказаня нашего не справовал, а не беручы тых реистров к намъ ѣхал, олижъ **по приѣхани его в немаломъ часу тыи реистра к намъ принесены** – тымъ онъ жадное вымовы и переказы тои вымове своеи и листу записному вчинити не могъ”⁵⁵.

Із цього випливає, що на момент 20 лютого 1529 р. реєстри волинських землевласників вже були допроваджені у Вільно. Лист Сигізмунда І до панів-ради від березня 1529 р. (до 28 березня) остаточно відкидає сумнів у цьому: “Яко жъ вжо тыи реистра со вьсих земель к намъ прынесены, с которых жо мы з вашою милостью радами нашими, и со вьсими поддаными Великого Князьства зрозумѣвшы, установили и ухвалили оборону земьскую в тотъ обычай:...”⁵⁶. М. Любавський писав, що земський перепис було закінчено і доставлено в канцелярію наприкінці (у грудні) 1528 р.⁵⁷. Оскільки праця великокнязівських канцеляристів над військовим переписом полягала тільки у зведенні надісланих матеріалів земського перепису, їх опрацювання в окрему книгу Литовської Метрики, на думку Аляксандра Груші, не зайняло багато часу⁵⁸. На думку Артураса Дубоніса, дані державного перепису з усіх земель ВКЛ господарська канцелярія отримала до березня 1529 р., коли великий князь у листуванні з панами-радою уточнював нормативи озброєння та чисельність вояків⁵⁹. Навряд чи можна встановити якусь конкретну дату з огляду на те, що дані перепису звозилися з регіонів протягом тривалого періоду й могли накладатися на період зведення військової повинності. Ухвала “оборони земської” була прийнята на Віленському сеймі 21 січня 1529 р. (див. вище), отже, цей час також можна вважати певним рубежем готовності земського перепису як державного обліку землеволодінь. Цей доленосний для історії ВКЛ сейм, на якому було прийнято Перший Литовський Статут, розпочався наприкінці 1528 р. і тривав ще у січні–лютому 1529 р.⁶⁰. Саме на цей період (січень–лютий 1529 р.), за твердженням Артураса Дубоніса, припадає зведення перепису литовсько-руського війська⁶¹. Дата початку сейму, а отже, і приїзду на нього луцького старости, може стати певним рубежем на позначення ступеня (не)готовності реєстрів перепису Волинської землі. Їхню появу у господарській канцелярії можна умовно датувати січнем–лютим 1529 р. На жаль, точну дату початку сейму (у

⁵⁵ Там само. Вираз “в немаломъ часу” вказує на проміжок часу від місяця і більше, на відміну від виразу “рыхле”, тобто “невдовзі”, “швидко”.

⁵⁶ LM-15. – Р. 284 (№ 219).

⁵⁷ Любавский М. К. Литовско-Русский сейм... – С. 248.

⁵⁸ Груша А. І. Прадмова. – С. 35.

⁵⁹ Dubonis A. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1 = Lithuanian Metrica. Book of Public Affairs 1 = Литовская Метрика. Книга публичных дел 1 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis (įvadas ir priedai). – Vilnius, 2006 // Новости Литовской Метрики = Lietuvos Metrikos naujienos = News of Lithuanian Metrica: Научно-информационное приложение журнала “Ежегодник истории Литвы” / Отв. ред. А. Дубонис. – Вильнюс, 2005. – № 8 (2004/2005). – 2006. – С. 18.

⁶⁰ Любавский М. К. Литовско-Русский сейм... – С. 251–252.

⁶¹ Dubonis A. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). – С. 18.

Особливості проведення земського перепису...

ВКЛ Сигізмунд I перебував з травня 1528 р. по листопад 1529 р.⁶²) джерела не дозволяють встановити з точністю до дня (дата може бути уточнена у ході подальших досліджень книг Литовської Метрики).

Виходячи з аналізованого судового листа, стає очевидно, що луцький староста, будучи відповідальним за проведення земського перепису на Волині, прибув на Віленський вальний сейм, не маючи з собою реєстрів Волинської землі. На жаль, неможливо точно з'ясувати, коли у Вільно прибув луцький староста – хіба що здогадно – на момент початку Віленського сейму у листопаді–грудні 1528 р., коли сільськогосподарські роботи були закінчені та дороги стали доступними для проїзду. Це не значить, що він не виконав наказ Сигізмунда I – виконав, але із запізненням. Очевидно, що на момент його виїзду до Вільна маєткові реєстри волинських землевласників ще не були повністю готові, й тому їх привезли старостинські слуги пізніше, ймовірно, у січні–лютому 1529 р.

На жаль, на підставі спору судових сторін (луцького старости кн. Ф. М. Чорторийського і кн. Дубровицького) навряд чи можна з'ясувати дійсну роль луцького старости у проведенні перепису на Волині. Дана унікальна згадка його ролі у здійсненні перепису виступає лише як аргумент виправдання на суді. Цікаво, що великий князь відкинув цей аргумент. Проте Сигізмунд I лише заперечив сам факт того, що луцький староста особисто привіз реєстри, які були доставлені пізніше.

При розгляді фактів проведення реєстраційних акцій з боку великокняжого уряду впадає в око, що вони виконувалися не тільки з прямою метою зібрати інформацію щодо ресурсів військової мобілізації у ВКЛ. Хід проведення реєстрації стає фактом виконання земської повинності, коли кожний зобов'язаний до військової служби підданий великого князя повинен був пред'явити свою мобілізаційну спроможність, причому у двох площинах – як податкову одиницю (перелік димів і служб) і як власний військовий ресурс (чисельність озброєних вояків). Відбувалась фіксація земельних володінь як військової сили, відтак земля все більше перетворювалась у ресурс війни. Виконання земського перепису (реєстрація під присягою), по суті, створювало новий формат публічності на умовах ієрархічного розшарування: землеволодіння і військова служба набували ще більш відмінних соціальних конотацій. Йдеться не тільки про проведення демаркаційних ліній у соціумі – соціальне розшарування. Реєстраційна акція ставала тією подією, яка творила станovo-територіальне суспільство у ВКЛ на порозі Нового часу, створюючи соціально-ієрархічне замкнене коло на умовах володіння землею, що впливало з присяги на вірність верховному володарю, а відтак визначало військовий обов'язок.

Володимир Поліщук (Київ). **Особливості проведення земського перепису литовсько-руського війська у Волинській землі у 1528 році.**

У статті акція перепису литовсько-руського війська розглядається як значна історична подія, що усвідомлювали й самі сучасники. Це була публічно-правова процедура, яка проходила під присягою землевласників та свідків у ході реєстрації маєткових

⁶² Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С. 74.

господарств, з яких і мала відбуватися військова служба князів, панів і бояр-шляхти (зем'ян). Перепис мав подвійне призначення: обрахунок військової повинності та земельної власності, ставши своєрідною фіскальною базою даних у державі. Висловлюються припущення, чому в 1528 р. не було здійснено перепису маєтків на теренах Київської землі та Східного Поділля. Умови підготовки і проведення перепису реконструюються на підставі інструкції для Жемайтійської землі та ревізії українських замків 1545 р. Висловлено гіпотезу про те, що організаційно перепис Волинської землі здійснювався через проведення сейму Волинської землі на чолі з луцьким старостою, який мав доправити у Вільно готові списки з обрахуванням кількості селянських господарств з усіх маєтків волинських князів, панів і зем'ян.

Ключові слова: перепис, рестраційна акція, Велике князівство Литовське, Русь, Жмудь, Волинь.

Владимир Полищук (Киев). **Особенности проведения земской переписи литовско-русского войска в Волинской земле в 1528 году.**

В статье рассматривается акция переписи литовско-русского войска, как значительное историческое событие, что осознавали и сами современники. Это была публично-правовая процедура, проходившая под присягой землевладельцев и свидетелей в ходе регистрации земельных владений, с которых и должна была отбываться военная служба князей, панов и бояр-шляхты (земьян). Перепись имела двойное назначение: учёт военной повинности (числа выставляемых воинов) и учёт земельной собственности, – и стала своеобразной фискальной базой данных в государстве. Высказывается догадка, почему в 1528 г. не была проведена перепись имений на территории Киевской земли и Восточной Подолии. Условия подготовки и проведения переписи реконструируются на основе инструкции для Жемайтійской земли 1528 г. и ревизии украинских замков 1545 г. Высказана гипотеза о том, что организационно перепись Волинской земли проводилась на сейме Волинской земли во главе с луцким старостой, который должен был доставить в Вильно списки имений волинских князей, панов и земьян.

Ключевые слова: перепись, регистрационная акция, Великое княжество Литовское, Русь, Жмудь, Волинь.

Volodymyr Polishchuk (Kyiv). **Peculiarities in the Registration of the Lithuanian-Rus' Army in the Volhynian Land (1528).**

The registration of the Lithuanian-Rus' army is investigated in the article. Census is considered as important historical event which was also understood by contemporaries. The public-law procedure required an oath by the landowners and witnesses at the time of the registration of the property in Volhynia. Census had dual purpose, first as a calculation of military duty (i.e. number of soldiers) and also calculation of the property in land. The author suggests why the census of estates was not conducted in the Kyivan land and Eastern Podilia in 1528. He reconstructs the conditions of preparation and carrying out of the census on the basis of instruction/order for the Duchy of Samogitia (1528) and inspection of Ukrainian castles (1545). The hypotheses has been put forward that the census of privileged landowners of Volhynia was conducted on the diet of Volhynia with the head the starosta of Lutsk. This official had to deliver to Vhilnius the list of estate Volhynian dukes, barons, and gentry.

Key words: census, the action of registration, Grand Duchy of Lithuanian, Rus', Samogitia, Volhynia.